AGUAITS 36 (2016) Pàg 35-68
Edita: Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta. IECMA

EPITAFIS DE LA TAIFA DE DÉNIA (1012-1092)

Carme Barceló
Universitat de València

RESUM: S'hi inclou l'edició, la traducció i l'estudi de dues làpides inèdites amb l'epitafi de dos musulmans i es fa una revisió d'altres inscripcions aràbigues datades durant el govern de la taifa de Dénia (1012-1092). Quan ha calgut, s'hi han introduït correccions als epitafis ja publicats. Aquestes peces són prova de l'arabització de la població camperola, de l'existència al segle XI de les alqueries on han aparegut i de l'extensió del territori de la Taifa.

PARAULES CLAU: Epigrafia àrab, segle XI, Al-Andalus, Dénia.

Després de més de vuitanta anys transcorreguts des que el professor francès LÉVI-PROVENÇAL(1931) edità el seu estudi de les inscripcions àrabs d'Espanya són moltes ja les noves làpides amb epígraf àrab que han estat trobades a la Península Ibèrica. Tot i que se n'ha publicat una bona part, es fa cada vegada més urgent un treball de conjunt que en faça la recol·lecta completa i n'estudie i n'analitze les fins ara aparegudes i conegudes, el nombre de les quals excedeix en cinc vegades i més els poc més de dos centenars que el conegut historiador donà a conèixer.

Mentre això es fa i amb l'esperança de contribuir aviat a la necessària actualització de l'obra –ja obsoleta– abans citada, en les línies que segueixen oferiré al lector interessat i als especialistes del tema algunes peces andalusines del territori alacantí de les quals he tingut notícia en dates relativament recents, al mateix temps que hi faré referència a d'altres anteriorment editades. Considere que en cadascuna hi ha un aspecte que mereix el nostre interès tant

des d'un punt de vista epigràfic aràbic com des d'un punt de vista històric o cultural.

Les inscripcions que estudie tot seguit han aparegut en diversos punts del territori que governà la taifa medieval islàmica de Dénia, ciutat que en commemora el mil·lenni des del 2013. Encara que el text d'algunes d'aquestes làpides ja ha estat editat per altres estudiosos en el passat, m'ha paregut oportú analitzar-ho de nou perquè les notícies que totes aquestes pedres proporcionen seran d'utilitat en el futur per a un estudi ulterior de l'epigrafia andalusí, complet i detallat, i al mateix temps les dades històriques que faciliten ajudaran a un millor coneixement del passat islàmic de la comarca, i per extensió de la Península.

Un repertori de les inscripcions conegudes sobre pedra del territori valencià es publicà a finals de la dècada dels noranta, amb una recol·lecció de materials el nombre dels quals ultrapassà el mig centenar (BARCELÓ, 1998); però ben prompte la xifra ha crescut per la descoberta de noves peces donades a conèixer en revistes nacionals (MARTÍNEZ NÚÑEZ, 2001; BARCELÓ, 2001, 2007; BARCELÓ i LÓPEZ SEGUÍ, 2006) i també valencianes (ESPINOSA *et alii*, 2007; MARTÍNEZ ENAMORADO, 2006, 2009). Així mateix, les inscripcions balears i les de les Pitiüses han estat editades per ROSSELLÓ (1975; 1985: 54-58) tot i que tant sols en conec una que amb seguretat pertany al llarg període que ens interessa ací.

Una bona part de les inscripcions andalusines sobre pedra que encara es conserven són epitafis d'homes, dones i xiquets. Malauradament, en més casos dels que voldríem es tracta de fragments menuts (±20 x 35 cm) les mides dels quals responen al fet habitual en altres èpoques de trossejar les làpides per reutilitzar-ne els fragments com material de construcció en murs de vivendes, paviments o murades de contenció i delimitació de camps de cultiu. Sobre el número i distribució dels cementiris medievals andalusins de la Marina és útil encara el monogràfic que li dedicà *AGUAITS* l'any 2004.

El ritus funerari andalusí no va ser únic al llarg dels segles. Els costums al seu voltant canviaren a mesura que les conversions es consolidaren i que els musulmans van conèixer millor les recomanacions i les tradicions pietoses sobre el tema de la mort que s'atribueixen a Mahoma –autentificades o inventades. Malgrat les admonicions de certs savis en la llei islàmica al respecte de la senyalització, mitjançant qualsevol indicador, de la posició social o la personalitat del difunt en el soterrament dels musulmans, és possible que l'ús de la làpida escrita sobre la tomba fóra més habitual d'allò que dóna a pensar

el fet de no trobar-ne ara a les excavacions; un fet que en part es pot justificar perquè la pedra ja treballada venia bé per a usar-la com material de construcció, tant per als musulmans com per als cristians. En són prova alguns materials epigràfics en nivells arqueològics que han aparegut reutilitzats en altres tombes (LABARTA, BARCELÓ i RUIZ,1995; MARTÍNEZ NÚÑEZ, 2001).

1. Làpides desaparegudes: Alcoleja, Almudaina, Fageca, Oliva, Dénia

La desaparició de peces rescatades en altres moments dels segle XIX i XX és deguda quasi sempre al fet que determinades persones les hagen recollides i guardades, sense facilitar-ne als estudiosos reproducció o estudi de detall. El tema de les col·leccions és una mica molest perquè, a la mort de la persona que en fa una, els familiars la desfan de maneres no sempre adients. Així doncs, poca informació se'n pot obtenir.

Per altra banda, les dades que proporcionen notícies breus i molt poc detallades que s'han publicat sobre inscripcions aràbigues valencianes fa ben difícil decidir-ne a hores d'ara la data i contingut, si es tractava d'una làpida sobre pedra o sobre qualsevol altre material (com ara ceràmica o fusta) i fins i tot dificulta una hipotètica possible identificació amb peces retrobades recentment. Amb tot i això la bibliografia antiga ens facilita les següents dades sobre peces de les quals s'ignora el parador actual i resulta impossible saber si pertanyen al període que ara estudiem.

1. D'unes poques làpides amb escriptura àrab que existien a Dénia capital ens ha arribat notícies de la mà del cronista Gaspar Escolano (1610) qui encara distingia a les parets del castell als inicis del segle XVII «algunos letreros Arauigos, que estan rezando sus varias fortunas» (BARCELÓ, 1998: 217-218, núm. 60).

2. i **3**. Res no se sap de dues làpides aràbigues que guardava al pati de sa casa d'Oliva l'il·lustrat Gregori Maians i Ciscar (1699-1781), de les quals potser una va aparèixer a Pedreguer el 1760 (BARCELÓ, 1998: 218-219, núm. 64 i 65).

4. i **5**. Dos fragments d'inscripcions aràbigues trobats a Dénia foren donats per en Roc Chabàs a l'Acadèmia de Sant Carles de València, on consta que el 1909 ingressaren en el Museu de Belles Arts. El 1915 ja s'exposaven en la segona galeria de la planta baixa, a l'antiga seu del convent del Carme. No se'n ha trobat cap reproducció, bé sia un dibuix o bé una fotografia o litografia. El

cas d'aquella donació és dolorós perquè allà es van perdre per alguna d'aquestes tres possibles causes: la Guerra Civil (1936-1939); el trasllat de l'antic local del convent a l'edifici de Sant Pius V (1942-1946); o bé perquè les pedres, que es dipositaren a terra en el jardí adjunt al museu, desaparegueren com a conseqüència de la riuada del 1957. De totes aquelles desgràcies culturals, en dóna relació BARCELÓ (1998: 29 i 218, núm. 61-62).

6. Hi ha notícia de què abans de 1922, quan derrocaren una torre del palau d'Alcoleja, s'hi va descobrir als fonaments «una inscripción árabe conmemorativa en honor de dos mahometanos»; detall que pot fer referència a que tenia lletres per ambdues cares o algú va llegir l'epitafi (BARCELÓ, 1998: 215, núm. 51). És possible que passés a alguna col·lecció particular.

7. El canonge valencià Sanchis Sivera (1922: 69) anuncià l'aparició a Almudaina de «varias sepulturas» que duien inscripcions. Puc afermar, doncs, que eren més de dos i que les escrites passaren a mans de col·leccionistes (BARCELÓ, 1998: 216, núm. 54-55). Hom pot deduir que això passà a finals del segle XIX o principis del segle XX, com a molt tard cap al 1922.

8. Tal vegada va ocórrer el mateix també amb una altra que es trobà al lloc de Fageca junt a restes de sepultures islàmiques (BARCELÓ, 1998: 218, núm. 63).

Res hom pot dir sobre el contingut o la data d'aquestes inscripcions aràbigues, ni tampoc és possible determinar la data i lloc exacte de les troballes. El trist i incert recorregut per les làpides perdudes, completes o fragmentades, finalitza quan hom disposa de dibuixos o fotografies de les peces, puix que és possible fer-ne lectura i recuperar part de les informacions que duien. Això va passar amb alguns dibuixos que ens llegà l'alacantí Antonio Valcárcel Pío de Saboya i Maura, més conegut pel títol monàrquic de Conde de Lumiares (1748-1808) i que figuren ací al repertori de les conegudes.

2. Epitafis de la taifa de Dénia

Sobre els esdeveniments polítics i militars i el desenvolupament cultural de la taifa s'han ocupat principalment SARNELLI (1964), RUBIERA (1985) i GUICHARD (1985), les obres dels quals contenen dades i opinions que serviran per a completar les notícies que faciliten les inscripcions. Les aportacions dels estudis arqueològics i les hipòtesis a partir de les excavacions són fonamentals per a entendre el món dels vius, a més a més dels espais dels

morts. Serviran a aquest propòsit els treballs duts a terme, entre d'altres, pels arqueòlegs Josep Antoni Gisbert Santonja a Dénia i Joaquim Bolufer Marqués des del Museu Arqueològic i Etnogràfic Municipal Soler Blasco de Xàbia, la citació dels quals excedeix els límits del present estudi però es pot seguir en AZUAR (1989 i 2013).

Abans d'endinsar-nos en el tema convé advertir que la col·lecció epigràfica sols és funerària. Respecte al difunt per al qual es va gravar l'epitafi, n'hi ha poquíssims que permeten identificar el mort amb algun personatge citat a les fonts aràbigues. En el cas de la taifa de Dénia, cap dels individus és conegut.

A l'exposició de les dades formals de cadascuna de les peces seguim ací el model que proposa BARCELÓ (1998), tot i que només si la peça és inèdita o la lectura discrepa de les anteriors donem l'edició del text àrab; en les cites de l'*Alcorà* usem la traducció catalana d'EPALZA (2001) i les castellanes de VERNET (1963) i CORTÉS (1983) adaptades a la segmentació de línies que presenta la inscripció.

L'epigrafia dels epitafis ens posa en la pista de tres aspectes molt importants de l'etapa islàmica del territori denier perquè la funerària –que n'és única– mostra:

a) l'arabització de la població camperola de les alqueries, la qual volia soterrar els seus parents i veïns amb un epitafi que fóra recordatori del mort. Si obviem el tema de la reutilització de la pedra, és un misteri la raó per la qual només unes poques làpides d'un fossar duen escriptura;

b) la datació dels poblats als quals s'han trobat aquestes pedres tallades amb signes àrabs; en els casos que analitzem cal situar-los al segle XI. Són: Agres, Alcosser de Planes, Benidorm, Benilloba, Benirrama, Biar, Can Rita (Formentera), Castell de Pop (Tàrbena), Costurera (Balones), Elx, Gorga, la Vall de la Jovada (La Vall d'Alcalà), l'Almiserà (La Vila Joiosa), Oliva, Oriola i Penàguila;

c) l'extensió del territori de la Taifa, perquè el seu detall és escàs en les fonts escrites àrabs medievals de les quals poques dades podem extraure; és, a més a més, una informació segura.

Amb això al davant, farem un recorregut per les làpides seguint l'orde cronològic. Unes vegades la peça en facilita la data i unes altres en permeten el càlcul l'aparença externa, les fórmules que hi té i l'anàlisi de l'epigrafia. Presente el material agrupat pels períodes de govern de la taifa: primer Mujāhid (al-'Āmirī per estar vinculat a Almanzor), seguit del fill 'Alī i els dos reis de la taifa dels Hūd de Saragossa que hi governaren després. Al final faré un re-

corregut per les notícies sobre les inscripcions de la capital. Cada peça té un número dins de cada període.

Pel que fa a qüestions externes, majoritàriament la pedra seleccionada en aquella època era la del terreny, és a dir la calcària, de color blanc o roig. Hi ha algunes làpides de marbre, sense que hom puga dir si és reutilització de material arquitectònic i d'inscripcions de períodes anteriors (sobre tot romà) o és material triat per a fer l'epitafi.

El rectangle és la figura que va predominar en les làpides d'Al-Andalus des de l'època dels Omeies fins als Almohades i tot i que la base podia situar-se al costat llarg o al costat curt, el menor n'era el més freqüent. L'estela d'un adult acostumava tenir A 35~45 x L 45~70 cm (BARCELÓ, 1998: 68); per a xiquets i per a dones s'optà per un format més menut. En làpides destinades a ser clavades a la capçalera o als peus de la tomba és freqüent deixar uns 20 o 30 cm a sota sense tallar-hi lletres i amb la superfície llisa i plana; però n'hi havia que es tallava de dalt a baix, sobre tot quan es ficaven a l'interior d'un panteó i quedaven fixades a un mur. Res no se sap de la forma de col·locar les que duien les dues cares totalment escrites. D'això en dóna detalls BARCELÓ (1998).

En totes les peces alacantines la lletra és d'estil cúfic simple en relleu i no cal dir-ho en cada peça. Malgrat l'opinió expressada per ACIÉN (1999), qui inclou Dénia al grup dels regnes taifes que van mantenir l'estil dels Omeies, he de dir que l'epigrafia del territori alacantí es distingeix per la tècnica de buidatge de la pedra i per la talla específica dels signes 9, 10, 13, 15 i 16, les característiques dels quals mostren un clar allunyament de les directrius de l'estil del califat. Per altra banda la modalitat del cúfic denier va influir en inscripcions del territori valencià d'època més tardana (BARCELÓ, 1998: làm. XI, XXXVIII i XXXIX; BARCELÓ, 2006: 75).

1. Govern de Mujāhid (402-437 H/ 1012-1045)

Pertanyen a l'etapa de formació i consolidació de la taifa un conjunt de cinc epitafis que mostren com el fundador, independitzat de Còrdova, imposà una nova imatge allunyada de les directrius de la capital d'Al-Andalus. A diferència del formulari usat en epitafis andalusins del període califal, darrere l'expressió inicial anomenada *basmala* (en àrab vol dir «en el nom de Déu, Clement, Misericordiós») ara es deixa fora la formulació llarga del credo islà-

mic usada a Còrdova i s'hi introdueix la que rep el nom de *tahlīl*, nom tècnic àrab per a referir-se a l'expressió més simple:«No hi ha divinitat sinó Déu. Mahoma és el missatger de Déu» (BARCELÓ, 1990). Aquest nou formulari continuà fins l'arribada de la dinastia dels Hūd, ja al final de la centúria.

1.1. La làpida funerària en marbre blanca pareguda a Alcosser de Planes cap al 1880 és potser la primera mostra de l'escriptura usada als inicis de l'establiment de la Taifa, que se situen en l'any 1012. La trobà en Félix García Llopis a les seues terres i la donà a Juan Bautista Marín; aquest l'envià a València perquè fóra traduïda i llavors la va comprar Eugenio Abad Pérez. A instàncies del director del Museu de Belles Arts de la capital del Túria es feren dues còpies en guix: una va romandre al museu de Belles Arts de València i fa temps que es dóna per desapareguda i perduda; l'altra còpia s'envià a Madrid al Museu Arqueològic Nacional (MAN) on encara es troba (N.Inv. 57465). Res no se sap de la destinació final de la peça original de marbre que comprà el senyor Abad (BARCELÓ, 1998: 139-141, núm. 9, làm. VIII a-b).

Les mides de la còpia són A 25-28 x L 37 cm;[1]la faixa del marc mesura uns 1,5 cm. La peça de guix té sis línies ben conservades i deixalles d'una setena. Manca la data, de la qual la peça només va conservar la fira (divendres, al final de línia 5), que es va repetir al principi de la línia sis, i el mes *(safar)* en què va morir.

Tot i amb això, fent ús de l'anàlisi epigràfic i l'estudi del formulari, BARCELÓ (1998) conclou que caldria situar la data de la làpida als últims anys del segle X o als inicis de la següent centúria, entre 380 i 404 de la hègira (990-1014). El text conservat diu (Fig. 1.a): «En el nom de Déu, Clement, Mi-|[1]sericordiós. No hi ha divinitat sinó Déu. Mahoma és |[2] el missatger de Déu. Aquesta és tomba |[3] d'ʻUmar bn al-ʻĀṣ –tinga pietat d'ell |[4] Déu!– Va morir el diürn del divendres, |[5]divendres, en el mes de *safar*|[6] [de l'any cinc i quatre-cents] (agost, 1014) |[7]».

L'espai de la línia 7 ara perduda sols admet la numeració «cinc» (en àrab: *ḫams*) per a la unitat i «quatre-cents» (en àrab: *arbaʻ miʼa*) per a la centena de l'any islàmic; res més. Quant al dia del mes, cal sospitar que el tallador s'errà perquè aquell dia fou potser el primer divendres de *safar*. Si el raonament és correcte es tractava del 8 d'agost del 1014.

1 Use les sigles A = amplària, L = llargària, G = gruix.

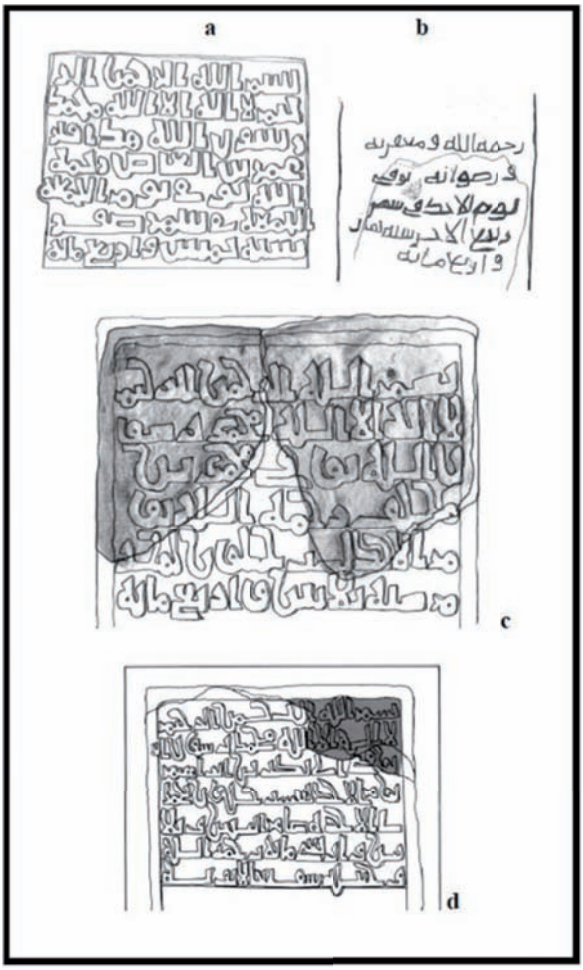

Figura 1

1.2. A l'illa de Formentera es conserva una pedra arenisca de la qual als anys vuitanta solament era observable la meitat inferior de l'epitafi d'un home. Les quatre últimes línies eren a la vista però la resta quedava oculta pel material del cobriment exterior de l'aljub de Can Rita, on es trobava *in situ*. A diferència de les làpides alacantines, aquesta fou gravada incisa. La part visible mesurava igual que la caixa d'escriptura: A 28 x L 33 cm (ROSSELLÓ, 1985: làm. Nº 2) i l'altura mitjana de l'*alif* es pot calcular en uns 3 cm.

Es pot sospitar que començava dient «*basmala*, *tahlīl*, aquesta és la tomba», seguia el nom del difunt i una pregària de la qual hom pot fer la restitució perquè se'n veu el final en la primera línia: «[sia amb ell la misericòrdia de

Déu, el Seu perdó] *i el Seu favor*» (Fig. 1.b). Consta la data completa de la mort: un diumenge del mes lunar de l'últim *rabī'* del 408 (1015). El decés no va tenir lloc el 405 quan les Balears passaren a mans de Mujāhid, com va interpretar ROSSELLÓ (1985: 54), sinó tres anys després; per això és probable que s'hi hagués produït el canvi del formulari funerari.

1.3. A l'àrea arqueològica de la mesquita de l'Almiserà, dins terme municipal de la Vila Joiosa, s'han trobat dos fragments d'una única làpida sepulcral, associada –però fora de context funerari– a un cementiri format per 79 tombes. Un va aparèixer al llarg de la campanya d'excavacions de l'any 2002 (GARCÍA GANDÍA, 2005) i l'altre a la de l'estiu del 2009. Són al Museu de la Vila Joiosa (N.Inv. 20070/3687 i 14574) i se'n ha publicat el tros més gran (GARCÍA GANDÍA, 2005: 12; ESPINOSA *et alii*, 2007: 35).

És una pedra calcària vermella lleugerament romboïdal, quelcom oval a la part superior. La cara de les lletres i les vores de la làpida estaven pintades de color vermell que encara conserva en part. Els dos fragments mesuren aproximadament A 39 x L 40 x G 5,5 cm; la banda exterior que fa de marc a l'escriptura té 2 cm i la pedra encara manté 17 cm de superfície llisa a sota. Les dues parts conservades permeten calcular la caixa en uns A 25 x L 39 cm; mostra 6 línies de les quals les quatre primeres del costat dret estan incompletes; l'altura mitjana d'*alif* és de 3 cm. El terç superior de l'esquerra es conserva relativament en bon estat però al lateral inferior dret hi ha danys i desgast (Fig. 2). Ambdós fragments deien:

[بسم الله الرحـ]ـمن الرحيم لا | [إله إلا الله محـ]ـمد رسول اللـه | [هذا قبر عـ]ـلاء بن محمد بن
علاء تو|[في رحمه اللـ]ـه يوم الخميس لإحدى عشرة ليلة بقيت لشوال عام عشـ[ـرين وأربع
مائة]

[En el nom de Déu, Cle]*ment, Misericordiós. No*|[1a] [hi ha divinitat sinó Déu. Maho]*ma és el missatger de Déu.* |[2a] [Aquesta és la tomba de 'A] *lā' bn Muḥammad bn 'Alā'. Va mo*-|[3a][rir –¡tinga pietat d'ell D]*éu!– el dijous, a on*-|[4a]*ze* |[1b]*nits quedants de* šawwā-|[5a]], *any vin*-|[2b][t i quatre-cents](30, octubre, 1029) |[6a].

Cal ressaltar que, en tallar l'epitafi, l'artesà no degué fer-hi plantejament previ sinó que gravà el text directament. Al final de la segona línia va incloure un *alif* superflu per cobrir l'espai buit que quedava abans del protocol·lari i habitual «aquesta és la tomba» del text funerari. Cometé un altre error al final de la penúltima línia: gravà dues vegades *lām-alif* però no va esborrar del tot el primer, del qual encara se'n veuen les restes.

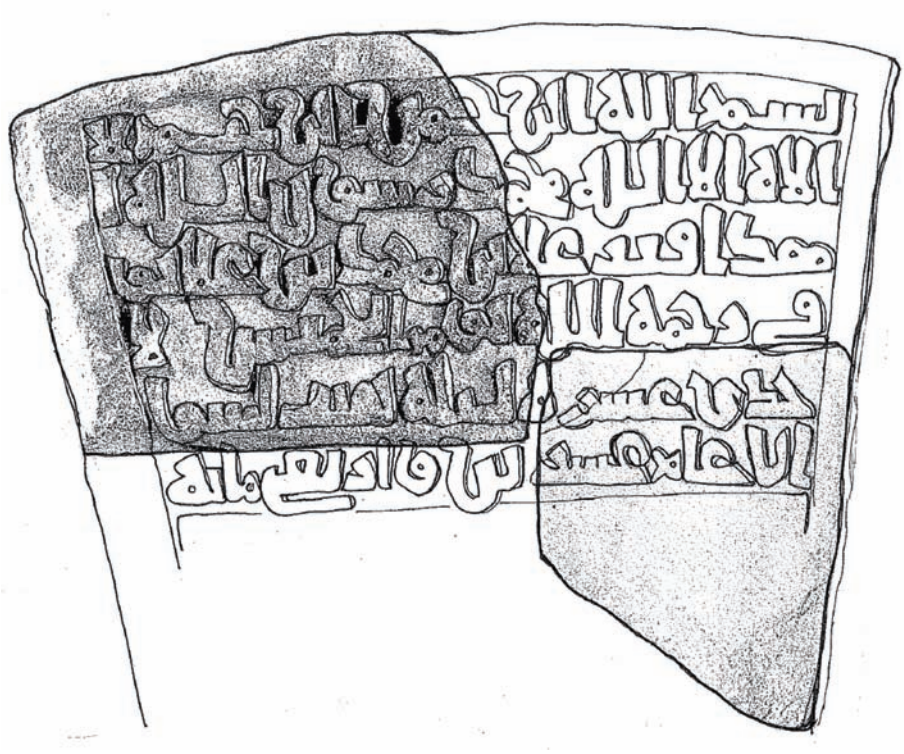

Figura 2

Abans de la troballa de la peça més menuda, BARCELÓ (ESPINOSA *et alii*, 2007) va proposar que potser el dia del decés fóra el dotze o vint-i-dos del mes lunar consignat a la inscripció, mentre que l'any podria ser algú dels compresos entre 440 i 470 de la hègira. L'aparició del fragment inferior aclareix la qüestió perquè –com he dit a l'edició– el dia fou onze i seguint la cronologia teòrica del calendari islàmic l'any fou el 420.

L'onomàstic 'Alā' del difunt l'he pogut restituir perquè al principi de la línia es veu una part de *lām-alif*, però trencat. Impossible esbrinar res més de la personalitat del mort.

1.4. En la dècada del 1960 i mentre es feien obres a la casa núm. 8 del carrer Sant Pere de Benilloba, aparegueren formant part d'una paret del pati sis fragments de làpides dos dels quals pertanyen a una, però incompleta –només la part superior d'un rectangle– i amb moltes destrosses. Mesuren les dues parts de pedra calcària rogenca A 22 x L 31 x G 6 cm. La caixa d'escriptura

pogué tenir A 25 x L 29 cm, amb faixa (1 cm) que l'emmarcava per tres dels costats i de la qual sols hi ha deixalles a la part dreta. Aquesta zona conserva incompletes quatre línies i restes d'una cinquena. En rompre la làpida per a reutilitzar els trossos, la part superior es va partir quasi per la meitat, produint una trencadura al centre. S'hi han perdut uns 10 o 15 cm de la part inferior sense escriptura.

Cal rebutjar l'opinió de què la peça és «el típico ejemplar valenciano de morfología apaisada» (MARTÍNEZ ENAMORADO, 2009: 279) perquè l'epitafi taifa denier típic és la llosa rectangular vertical. El tros de la dreta ha patit molt més que el de l'esquerra (Fig. 1.c). Hom pot reconstruir el text següent:

[بسم اللـ]ـه [الر]حمن الرحيم | لا إ[لـ]ـه إلا [الله] محمد رسول الـله توف[ـي] محـ[ـمـ]ـد بن |
[مـ]خلف رحـ[ـمه اللـ]ـه يو | [م ا]لأحد لسـ[ـت خلون لمـ]ـحر | [م سنة ثلاثين وأربعة مائة]

[En nom de D]*éu*, [Cle]*ment, Mise*[ricordiós] |[1]*No hi ha di*[vini]*tat sinó* [Déu]. *Mahoma és el missat*-|[2] *ger de Déu. Va mo*[rir] *Muḥa*[mm]*ad bn*|[3] [Mu] *ḫlif –tinga pie* [tat d'ell D]*éu!- el diür*-|[4] [n de diu]*menge a si*[s (nits) passades de mu]ḥarra-|[5] [m, any trenta i quatre-cents] (8, octubre, 1038)|[6].

L'epitafi ha perdut la data. Això no obstant, l'espai que mesura el camp epigràfic permet la reconstrucció proposada, val a dir l'any 1038 de l'era cristiana. Per altra banda, l'estil cúfic emprat i la separació de signes usada confirma la datació perquè la peça està més a prop del final del regnat de Mujāhid que dels anys primers del seu govern.

1.5. Quan es va dissoldre la Sociedad Arqueológica Valenciana (1871-1893), dipositá en la Biblioteca Universitària de València part del material que havia atresorat i en lliurà la propietat a la Universitat Literària que des de llavors el custodia. Altra part passà llavors al Museu de Belles Arts (ara de Sant Pius V) que en guardà algunes peces. Una breu nota, publicada a la revista *Cultura Valenciana* (1926), diu –sense afegir-ne dades de procedència o data de la troballa– que hi havia una làpida aràbiga en la Biblioteca, sense dubte part del material de la SAV com sosté BARCELÓ (1998: 150).

La làpida es conserva completa: A 35 x L 44 x G 5,8~8 cm. El camp epigràfic (A 26 x L 31 cm) conté set línies i la voreja una estreta faixa que li fa de marc pels tres costats (2 cm). És l'estela funerària d'Abū Bakr bn Ibrāhīm (Fig. 1.d), que va morir un diumenge, a 10 de l'última *jumādà* del 432 (15, febrer, 1041). L'epitafi conclou: «Déu tinga pietat d'ell i el pose d'intercessor dels seus pares!», pietosa oració que palesa clarament que el difunt era un nen.

2. Govern d'ʻAlī bn Mujāhid (r. 1045-1076)

Els epitafis d'aquest període coincideixen en mantenir els elements de l'època de Mujāhid gairebé sense alteracions i amb l'orde: a) *basmala*; b) professió de fe (*tahlīl*); c) «aquesta és la tomba»; d) onomàstic; e) «va morir»; f) «Déu tinga pietat d'ell!»; g) data completa (fira, dia, mes, any); i h) pregaria «Amén. Ell és el Senyor dels Mons», que a vegades pot faltar.

L'estil cal·ligràfic permet parlar d'un taller únic al llarg del període en el sentit de què des de la capital s'escampà pel territori un model de lletra caracteritzada fa temps per BARCELÓ (1998: 169). La consolidació del regne en mans del fill de Mujāhid va fer possible una major arabització i islamització dels súbdits i s'incrementen en els epitafis les citacions religioses, de la tradició profètica o de l'Alcorà. Tot i que es tracta de troballes fortuïtes, el volum de peces conservades d'aquesta etapa puja fins a 13.

2.1. A finals del segle XIX afermà CHABÀS (1888: 42-43), en una liquidació de notes històriques, que la inscripció aràbiga que es podia veure a la façana de la mesquita del despoblat morisc de Costurera, al terme de Balones, «ahora se encuentra en Benimassot en la casa del ex-alcalde D. Juan Bautista Ferrandis» (1893: 341). Com bé raona MARTÍNEZ ENAMORADO (2009: 282), podria tractar-se de la làpida que es va trobar encastada en els murs d'una vivenda enderrocada del mateix poble i de la qual es va publicar un dibuix l'any 2009 al *Llibre de Festes*.

És una làpida funerària sobre pedra calcària blanquinosa. Les seues mides són: A 15 x L 23 x G 5 cm; la faixa lateral del costat de la dreta (2 cm) té marcada una motlura (1 cm) des de la vorera del camp epigràfic (A 13 x L 23 cm). La peça es manté en bon estat, però incompleta (Fig. 3.a). Sol resten cinc línies del costat lateral dret de les set que sense dubte va tenir la làpida. L'epitafi s'ha editat incomplet (MARTÍNEZ ENAMORADO, 2009: 281-282) però el text que es conserva permet restaurar una versió més ampla:

[بسم الله الرحمن الرحيم | لا إلاه إلا الله محمد رسول] | [الـ]ـله هـ[ـذا قبر ...] | ابن محرز
[توفي رحمه الله] | ليلة الخميـ[ـس لـ...] | سنة سبع [وثلاثين وأربع] | مائة أ[مين رب العالمين]

[En el nom de Déu, Clement, Misericordiós. | No hi ha divinitat sinó Déu. Mahoma és el missatger de] | [D]*éu. Aque*[sta és la tomba de...] |[1]*ibn Muḥriz*. [Va morir –tinga pietat d'ell Déu!–] |[2]*la vetlla de dijo*[us...,] |[3]*any set* [i trenta i quatre-] |[4]*cents* (juliol 1045 - juliol 1046) [Amén. Ell és el Senyor dels Mons!]|[5].

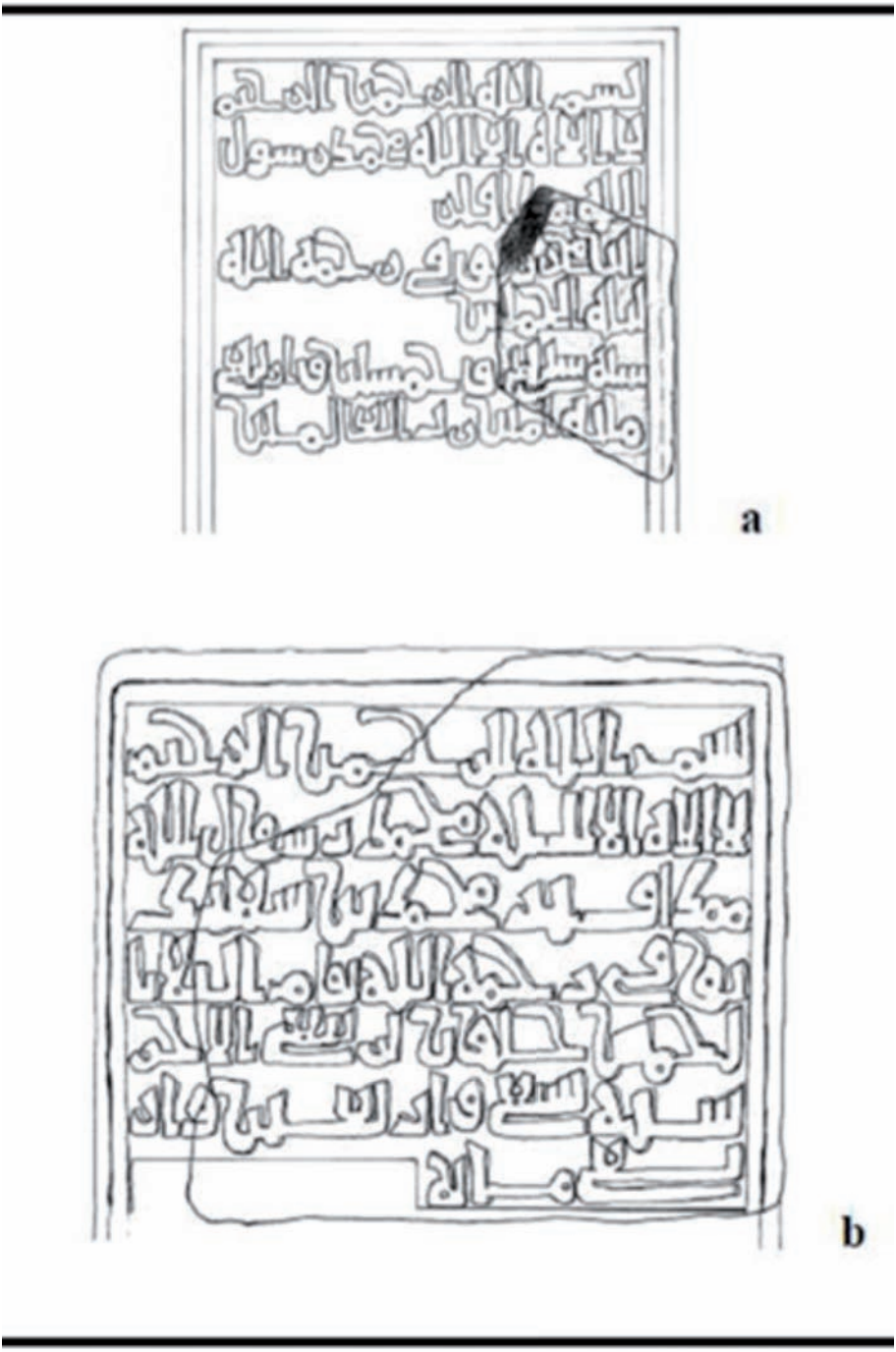

Figura 3

Per l'estil cal·ligràfic usat i pel tipus de formulari emprat és quasi segura la datació al començament del govern d'Iqbāl al-dawla, val a dir 'Alī, el fill de Mujāhid. Noresmenys podria ser que el musulmà que recorda aquesta inscripció hagués mort en l'any final del govern de Mujāhid; en aquesta hipòtesi la inscripció podria ser datada uns mesos abans i caldria considerar-la del grup anterior.

Pel que fa al nom del difunt, el primer editor de la làpida va suggerir Muḥammad que tot i ser un nom prou habitual és impossible de llegir en els signes que conserva la peça. D'acord amb les lletres visibles el nom del pare o avantpassat de la persona morta fou Muḥriz. L'onomàstic està documentat en grafia llatina al *Llibre del Repartiment* de València (*Amogrez*, *Amoherez*) i encara hom troba un *Azmet Moeriz* de les muntanyes de la Marina en la nòmina dels musulmans de Coll de Rates de l'any 1409.

2.2. El MARQ d'Alacant exposa a la Sala Àrab una làpida escrita per ambdues cares. No consta al museu el lloc de la descoberta però sí la data d'ingrés de la peça que es situa al voltant dels anys seixanta del segle XX. Quan la va estudiar BARCELÓ (1998: 151-152, núm. 16), sense rebutjar que pogués haver estat trobada a Dénia, apuntà la possible troballa en algun lloc de la Marina Alta.

Ja he citat la descoberta a Benilloba de sis fragments i n'he editat dos dels quatre que van romandre al poble, però dos s'endugueren fora i un testimoni en va descriure un: duia talla per ambdues cares i «en la parte trasera» s'hi veia un arc cec i una clau en un cantó; ornament «que según se deduce de la descripción, era un motivo epigráfico, tal vez el repetidísimo lema *al-mulk*» (MARTÍNEZ ENAMORADO, 2009: 271). Per la data de la descoberta, l'arc decoratiu i la possible presència del mot *al-mulk* (la clau) puc assegurar que la peça del MARQ és aquesta trobada a Benilloba (Fig. 5.a).

Les mides de la peça (A 29 x L 36 x G 7 cm) concorden amb els altres trossos trobats a Benilloba. Conserva set línies horitzontals incompletes a la cara A i una horitzontal i quatre verticals a la cara B (alçada mitja d'*alif* cares A i B 3,5 cm); la faixa del marc té 1 cm. Rebé un colp que va fer desprendre's la meitat de la inscripció per la banda dreta, la qual apareix rebaixada ara i sense talla; altra esquerda ha esborrat l'última línia quasi per complet. El front B ofereix inscripció en una faixa horitzontal sobre dos arcs cecs; als costats i a la zona central que els separa hi ha motlura amb decoració de ziga-zaga i tres línies verticals amb escriptura (Fig. 5.a).

La làpida ha estat estudiada per BARCELÓ (1998: 150-152, núm. 16 i 439 làm.). Es tracta de l'epitafi d'un home de possible nom, entre altres, 'Alī, Mūsà, 'Īsà o Yaḥyà l'onomàstic del qual no és pot determinar perquè solament conserva la lletra final. El difunt era fill de Sa'īd i va morir el 7 del segon *rabī'* del 439 (1, octubre, 1047).

El text de la cara B és només religiós, relacionat amb la mort i el poder de Déu. La línia horitzontal diu «*El domini pertany a Déu, l'Un, l'Invicte*» (*Alcorà* XL, 16) i les tres verticals, una al·lusió alcoràn̂ica: «Lloat sia Déu que decretà la mort de Sa creació i reservà la perpetuïtat i l'eternitat per a Ell sol» de la qual hi ha quelcom paregut a la làpida d'Elx (**2.8**) i semblantment pot veure's a epitafis del cercle dels Omeies de Còrdova (MONFERRER i SALINAS, 2009). Es tracta a més de la versió d'un *ḥadīṯ* o tradició transmesa pels companys de Mahoma qui va dir: aquell que veurà un soterrar ha de dir «Lloat sia Déu el qual s'enorgulleix del poder i ha decretat als serfs la mort». És una sentència que recorda un altre passatge de l'*Alcorà* relatiu a la mort (XXII, 5).

2.3. Mentre es feien obres a l'interior de la planta baixa d'una vivenda de la Vall de la Jovada (població de la Vall d'Alcalà), aparegué un fragment de làpida reutilitzat en un mur. Té escriptura àrab per ambdues superfícies com la peça del MARQ (**2.2**), la de davant i la de darrere, ús que rep el nom tècnic d'opistògraf. Una altra pedra alacantina que veurem després mostra una distribució semblant i es conserva a Benidorm (**2.5**); això sense tenir en compte la làpida trobada a l'Alcoleja i desapareguda (**6**).

La pedra de la Vall de la Jovada, que ara conserven els amos de la casa, és rectangular i d'arenisca blanquinosa. Presenta forma irregular, lleugerament apuntada a la banda inferior dreta i superior esquerra. La peça, fragmentada en data imprecisa, mesura A 5~16 x L 14~17 x G 6 cm; la faixa del marc 2,5 cm. Una de les cares (A) guarda el final de quatre línies horitzontals incompletes i en vertical, d'una altra a la faixa que sense dubte vorejava els quatre costats; a la banda dreta de l'altra cara (B) hi ha l'adorn d'un arc cec de ferradura i una línia incompleta en sentit vertical; potser els dos elements es repetien a l'esquerra (desapareguda). Les lletres de B es troben molt desgastades i mostren *alif* de 3 cm d'alçada i faixa estreta (A 4 x L 12 cm). La caixa d'escriptura de la cara A (A 11,5~13,5 x L 15,5~17 cm) té *alif* d'altura mitjana 2,5 cm (Fig. 4). Pot dir-se que la pedra –que pogué mesurar A 37 x L 44 cm– ha perdut quasi la meitat del text epigràfic primitiu.

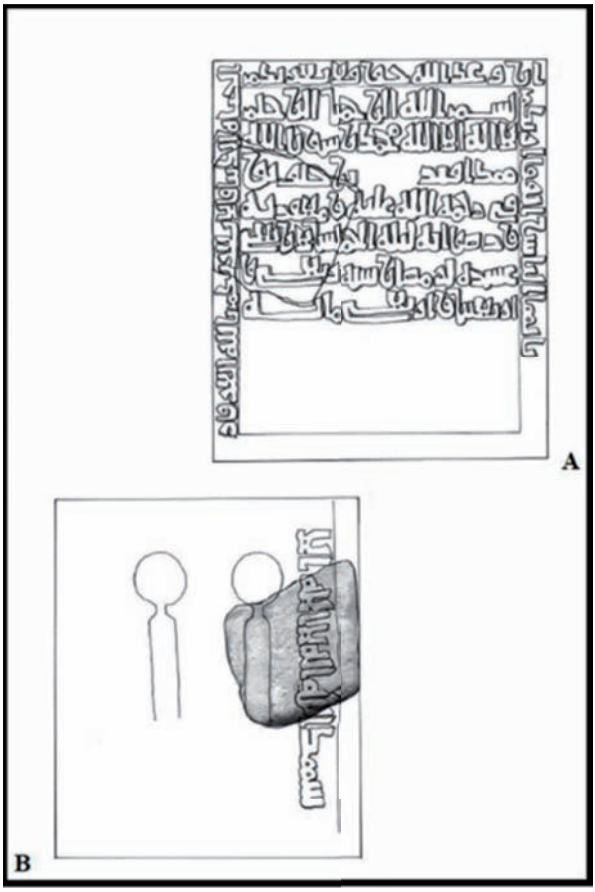

Figura 4

Al camp central de la mateixa cara A hi diu:

[بسم الله الرحمن الرحيم | لا إلاه إلا الله محمد رسول الله | هذا قبر... بـ]ـن خلف تو|[في رحمة الله
عليـ]ـه ومغفرته | ورضوانه ليلة الخمـ]ـيس لأربع | [عشرة لرمضان سنة أر]بع و | [أربعين
وأربع مائة]

[En el nom de Déu, Clement, Misericordiós. |[1]No hi ha divinitat sinó Déu. Mahoma és el missatger de Déu. |[2]Aquesta és la tomba de... b]*n Ḫalaf. Va mo-*

|2 [rir –la misericòrdia de Déu sia amb] *ell, el Seu perdó* |3 [i el Seu favor!– la nit de dij]*ous, a cator-* |4[ze de ramadà, any qua]*tre i* |5 [quaranta i quatrecents] (7, gener, 1053) |6.

Ha estat possible calcular l'any exacte perquè s'han mantingut la fira i les unitats del dia i de l'any. En restituir el camp epigràfic, l'espai disponible ha permès, a més, determinar el mes (dels dos possibles segons el calendari teòric) i la desena de l'any, les grafies dels quals falten actualment. Hi ha doncs coincidència amb la datació de la inscripció entre 1045 i 1102 que proposa l'informe sobre la làpida emès per la catedràtica d'àrab de la universitat de València el 19 de juliol de 2007.[2]

Segons sembla, la faixa del marc de la cara A anava pels quatre costats de la làpida. És possible que tingués el text següent:

[يأيها الناس اتقوا ربكم إن وعد الله حق فلا تغرنكم | الحياة] الدنيا ولا تغرنكـ[م بالله الغرور]

[«¡Homes! Tingueu temor del vostre Senyor! La promesa de Déu és verídica | ¡Què no us extravie | la vida] *d'aquest món ni* [us] *extravie* [respecte de Déu, el Seductor!»] (*Alcorà* XXXI, 33).

Aquesta citació alcorànica es troba igual en una altra inscripció d'Alcoi del segle X (BARCELÓ, 1998: 127). Noresmenys no cap la citació completa del versicle XXXI, 33 en l'espai disponible de les faixes laterals i cal rebutjar la hipòtesi que s'iniciés al camp central, perquè faltaria omplir una part que és ben difícil de restituir. Molt sovint la investigació assenyala que no és regla fixa que tots els epitafis d'una mateixa regió i època presenten el mateix text, segueixen el mateix orde o recullen els mateixos continguts.[3] Això és el que passa en aquesta làpida tan fragmentada.

A la dreta de la cara B, a l'interior d'una faixa i en vertical de baix cap a dalt:

[شهد ا]لله انه لا إلاه إلا | [هو...]

[Fa testimoni D]éu que no hi ha més déu *que*| [Ell...].

Malgrat que sia una mera hipòtesi, he restituït *Alcorà* III, 18 perquè el text conservat coincideix amb el versicle. Si bé és cert que es troba sovint en

2 Document que té el senyor Honorat Ros i està signat per Carme Barceló.

3 Per exemple, hi ha formulari diferent en quatre laudes cordoveses del mateix any 1010 (LABARTA, BARCELÓ i RUIZ, 1995).

epitafis del segle XII (BARCELÓ, 1990: 50), ja s'usava als segles X i XI per a declarar el testimoniatge de la unicitat de Déu del credo islàmic: ho prova el que hi ha a un arc de la mesquita omeia de Còrdova (BARCELÓ, GOMES i GOMES, 2011: 155) i que el notari Aḥmad Ibn Mugīṯ (m. 1067) l'inclogué a l'acta d'un retornat a l'Islam (AGUIRRE, 1994: 349).

El disseny que ofereix la peça en aquest front B pot posar-se en relació amb la làpida ja vista (**2.2**) datada el 1047 i conservada ara al MARQ d'Alacant (BARCELÓ, 1998: làm. XVI b). Com que en la taifa 'āmirí de Dénia disposem de dues peces amb aquest tipus de decoració, podem aventurar que tal vegada som en presència d'un clar precedent de les anomenades «esteles d'arc simbòlic», de les quals hi ha tants exemples del període almoràvit a Almeria. Al segle XII l'evolució portà a usar com camp epigràfic la zona interior de l'arc i a introduir-hi una part extensa del text de l'epitafi el qual continua per una faixa que fa de marc a l'epígraf central (OCAÑA, 1964), com hem vist ara que feia el denier. Tindrem ocasió de parlar-ne més endavant.

2.4. Fa uns anys, durant les obres de demolició d'una casa, aparegué a Gorga una làpida que segons diuen es trobava al mur de la façana. Se sospita que la peça podria provenir del cementiri de l'antiga alqueria islàmica (MARTÍNEZ ENAMORADO, 2009: 280) i a hores d'ara la guarda un col·leccionista. La pedra és calcària blanquinosa de format rectangular; mesura A 28 x L 31 x G 6 cm; la faixa del marc 2 cm. El camp epigràfic (A 26 x L 31 cm) mostra la banda dreta de set línies incompletes, fet que confirma que la peça va tenir uns 30 cm d'ample, mesura habitual dels epitafis de la taifa. La pedra va patir alguns colps en data imprecisa i presenta un format una mica irregular. Ha perdut part de la talla a l'àrea de l'esquerra, a més de la meitat de la doble faixa que fa de marc per la vorera superior i el lateral de l'esquerra. Les petites pèrdues dels grafemes no afecten la lectura i reconstrucció de la inscripció original.

Segons MARTÍNEZ ENAMORADO (2009: 280), a la línia sis es veu una deixalla de color, tot i que no indica quin. Res no s'observa a la fotografia que publica ni a la que ha estat reproduïda al cartell anunciador del curs «Epigrafia de Toledo y al-Ándalus: del cúfico omeya a la cursiva nazarí-mudéjar», que va tenir lloc a l'Escuela de Traductores de Toledo, depenent de la Universitat de Castella - La Manxa (13-04-2011). Si és de color vermell potser tindrem altre indici d'aquest ús als epitafis deniers, com s'observa a la peça de la Vila Joiosa (1.3).

El text, restituït quasi sencer (Fig. 3.b) perquè segueix el protocol dels epitafis de la taifa de Dénia (BARCELÓ, 1984; BARCELÓ, 1998: 84), és com segueix:

بسم الله الرحـ[ـمن الرحيم] | لا إلاه إلا الـلـه محمد رسول [الله] | هذا قبر محمد بن سعـ[ـيد] |
توفي رحمه الـلـه يوم الـثـ[ـلاثاء] | لخمس خلون لربيع ا[لاخر] | سنة سبع وأربعين و[أر] | بع
مئة

En nom de Déu, Clem[ent, Misericordiós] |[1]*No hi ha divinitat sinó Déu. Mahoma és el missatger* [de Déu] |[2]*Aquesta és la tomba de Muḥammad bn Sa'*[īd.] |[3]*Va morir –Déu tinga pietat d'ell!– el diürn de dim*[arts] |[4]*a cinc (nits) passades de* rabī' *l'ú*[ltim,] |[5] *any set i quaranta i* [qua-] |[6]*tre-cents* (4, juliol, 1055) |[7].

MARTÍNEZ ENAMORADO (2009: 280-281) –que edita i tradueix parcialment aquesta làpida– supleix el nom del pare al final de la línia 3 com Sulay[mān], nom impossible perquè les restes de signes presents a la pedra no ho permeten.[4]

2.5. L'Ajuntament de Benidorm és propietari d'un epígraf aràbic que li llegà un turista a principis de la dècada de 1980. Dipositat primer a la Biblioteca Pública Municipal, passà més tard a la plaça de Bous, que el guardava a mitjan dels noranta del segle passat. Al peu d'una reproducció diu RUBIERA (1985: 117) que és una làpida «procedente de la Denia del siglo XI». BARCELÓ (1998: 157-158, núm. 18) no va trobar dades del lloc de la troballa, però va llançar la hipòtesi de la possibilitat que hagués estat descoberta a la capital de la Taifa basant-se al fet de tenir les lletres tallades en relleu. L'argument és feble perquè ja hem vist ací que gairebé tots el epitafis de la taifa les tenen, ja sia llur procedència urbana o rural. És una pedra calcària blanquinosa rectangular (A 37~47 x L 51~53,5 x G 7,8~8 cm), amb una faixa (2 cm). La pedra és de talla opistògrafa: una cara mostra deu línies, les tres primeres deteriorades, i l'oposada en té cinc incompletes, amb un *alif* d'altura mitja 3,5~4,2 cm, amb una ratlla horitzontal que fa de marc (1,5 cm) decorada amb triangles o dibuixos de ziga-zaga (Fig. 5.b). El camp epigràfic d'un costat mesura A 41 x L 46 cm; l'altre (A 29 x L 50) té les primeres quatre línies quasi esborrades.

4 Malgrat que titlla d'anòmala la forma *ilāha* (línia 2) és l'escriptura plena habitual del mot; i pel que fa a la suposada «simplificació» (sic) del numeral *arba'*, l'editor ha degut patir confusió perquè l'errada de l'artesà –que no és tal– hauria sigut ometre el signe de la vocal llarga en el nom del mes lunar *rabī'*, que té els mateixos signes gràfics que el numeral.

El text conté *Alcorà* II, 256-257 –conegut com «versicle del Tron»– que ocupa la cara A i acaba a la B en la qual està l'epitafi. El difunt era un home, el nom del qual s'ha perdut pels colps que va patir la pedra; va morir divendres, 4 del mes lunar de la primera *jumādà* de l'any 449 (11, maig, 1057).

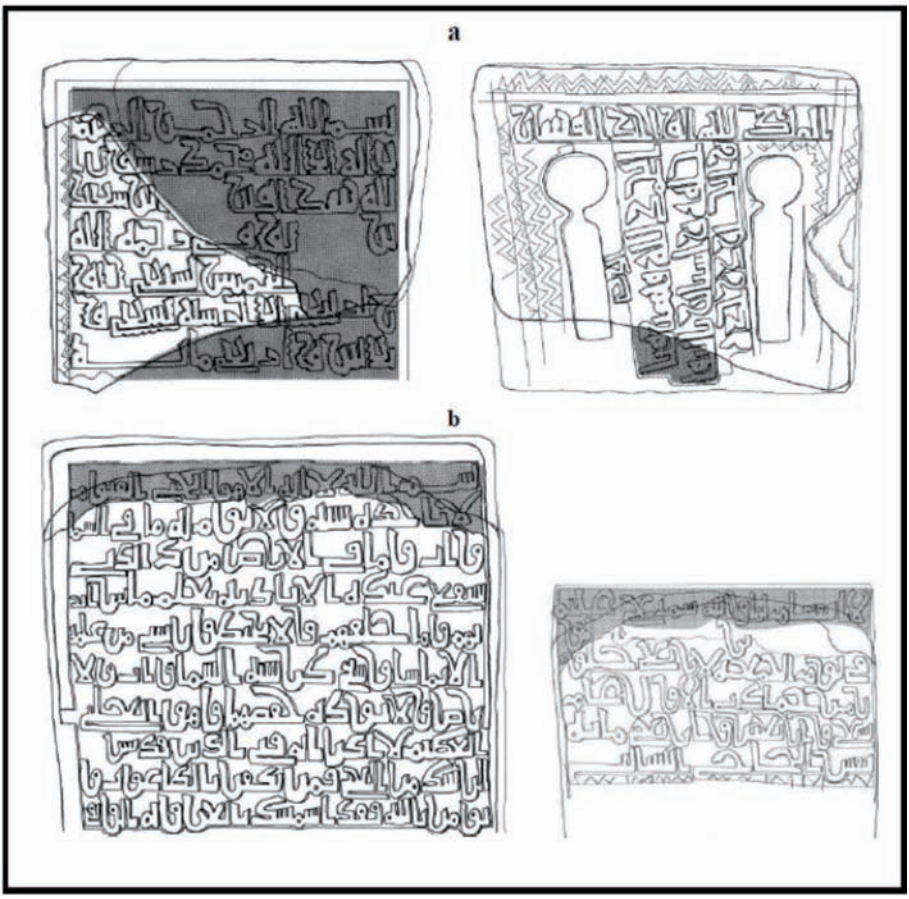

Figura 5

És la primera vegada que apareix al territori valencià el nom del tallista d'una inscripció àrab i no hi ha cap altre testimoni posterior. Pel que fa a l'onomàstic, BARCELÓ (1998: 157) –que dóna la transliteració *al-ḥājj* al-Lušānī (?)– es pregunta si té relació amb el nom de lloc valencià Llutxent. Potser el topònim és Llucena (Còrdova), perquè la mobilitat dels artesans fou prou intensa en l'època; així caldria llegir: *al-ḥājj al-Iušānī*.

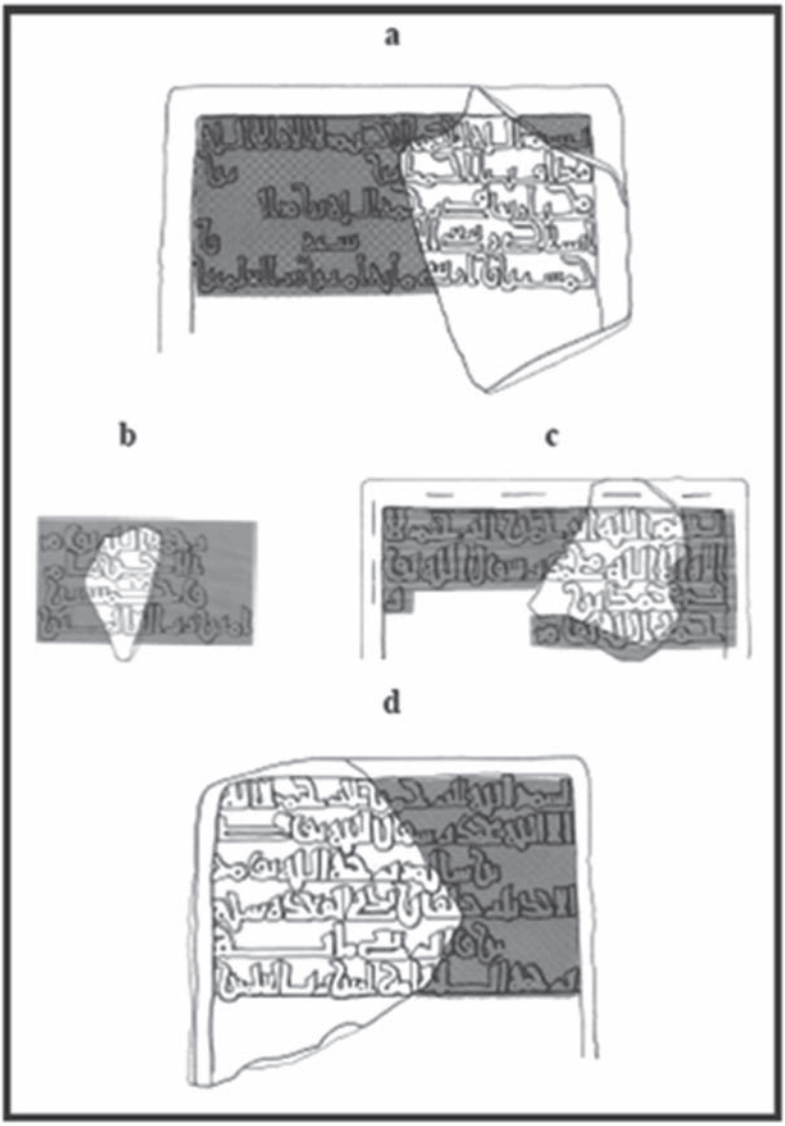

Figura 6

2.6. Ja he citat el Conde de Lumiares (1748-1808) i el seu treball sobre les inscripcions valencianes. Anys després de sa mort l'Acadèmia de la Història va publicar les seues anotacions i dibuixos i se n'hi inclogueren dues de funeràries aràbigues –gravades amb signes cúfics potser en relleu– el dibuix de les quals va fer ell mateix (Fig. 8.a). Una de les làmines (VALCÁRCER, 1852:

31, núm. 205) reprodueix un fragment de làpida trobada al terme de Penàguila (entre 1775 i 1790). Duien dues notes: «piedra parda berroqueña» i «hallada en las inmediaciones de la villa: suelta» (MARTÍNEZ NÚÑEZ, 2007: 54).

Era la part central d'una làpida de pedra granítica de color terrós, amb restes de tres línies tallades. Errà Valcárcel en la determinació de la qualitat de la pedra? Impossible donar resposta però resulta sospitós puix que el granit no és material que pot trobar-se a la zona alacantina; impossible a més a més determinar-ne les mides. Per les traces que mostra el dibuix es pot restituir la data de la defunció, la qual figurava en les línies 2 i 3: «[el diürn] *de dilluns a deu de* |2 [rabī'] *primer de l'any dos* [...] |3». A la primera línia es veuen restes de signes, potser de l'onomàstic del difunt, però no s'ha pogut desxifrar de manera completa. BARCELÓ (1998: núm. 19, 158-159, làm. XX a) calcula la data de la mort el 452 (1060).

2.7. El 1931 fou trobada una làpida al lloc que ocupa ara el barri de Sant Roc de Biar, conegut llavors com l'Algepsar. Pertany a la col·lecció del cronista oficial, senyor Miguel Maestre Castelló. És un fragment lateral d'una pedra calcària blanquinosa de format rectangular (A 25 x L 19 x G 8 cm); una faixa (2,5 cm) li fa de marc. Conserva cinc línies, incompletes i les dues primeres molt danyades; la caixa d'escriptura mesura A 14 x L 16 cm; altura mitjana d'*alif* 2,5 cm (Fig. 6.a).

Conté l'epitafi d'Aḥmad [...ibn] Muḫtār. Va morir al final d'un dels dos mesos *rabī'* de la dècada del 450 de l'hègira, val a dir 1058-1068. Com altres textos funeraris del període, segueix el protocol usual: *basmala*, *tahlīl,*, «aquesta és la tomba» i el nom (BARCELÓ, 1998: 164-165, núm. 22).

2.8. Al centre històric de la vila d'Elx aparegué una làpida en un estrat arqueològic poc clar. Mostra indicis d'haver estat reutilitzada com maó o atovó d'un mur o de la muralla de la població i d'haver estat usada molt de temps com rajola al paviment d'una vivenda. La peça és una pedra calcària blanquinosa de forma rectangular (A 32 x L 52 x G 10 cm); una faixa li fa de marc als laterals (1 cm) i als altres dos costats, superior i inferior (2 cm). Nou línies ocupen el camp epigràfic (A 33 x L 48 cm), de les quals la pedra només conserva set perquè les dues primeres van ser esborrades quasi del tot; les altres es troben molt deteriorades. Ha perdut l'angle inferior de la dreta i el final de l'última línia ha estat picat per l'esquerra (BARCELÓ i LÓPEZ SEGUÍ, 2006). La inscripció ha pogut ser interpretada sencera i diu (Fig. 7):

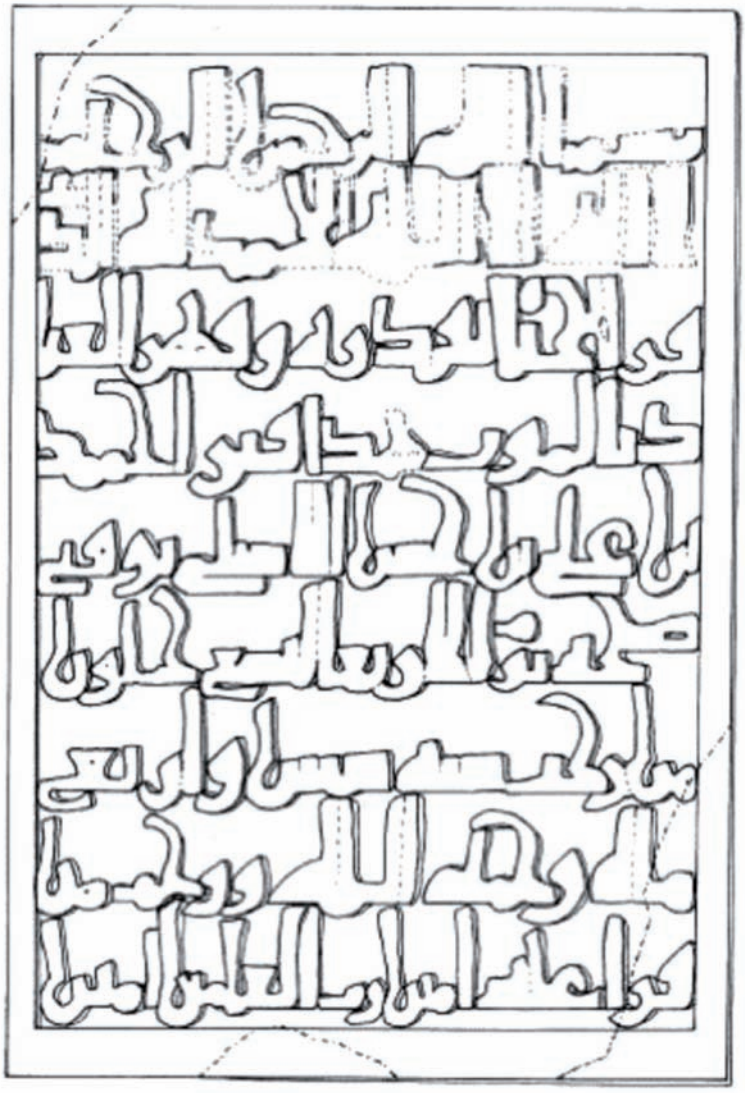

Figura 7

[En el nom de Déu, Clement i Misericordiós. |[1] No hi ha divinitat sinó Déu. Lloat sia Déu, el qual |[2] va establir la vida] *amb el Seu poder i decretà als seus ser-*|[3]*fs la mort!* (al·lusió *Alcorà* XXII, 6). *Aquesta és la tomba d'Aḥmad* |[4]*bn 'Alī bn Ḥasan al-Aṣīlī* (o *al-Išbīlī*). *Va morir* |[5]*el diürn de dimecres, a nou (nits) passades* |[6]*de* rajab, *any seixanta i quatre-*|[7]*cents* (14 maig 1068). *Déu tinga pietat d'ell i tinga pietat de qui* |[8]*recite* (*l'Alcorà*) *per ell!* [Amén. Ell és el Senyor dels Mons. Amén!] |[9].

Ja he parlat de la tradició profètica de Mahoma i de la referència a l'*Alcorà* XXII, 6 encomentar l'epitafi descobert a Benilloba que conserva el MARQ (**2.2**).

2.9. A la carretera que porta d'Agres a Muro es trobà l'any 1985 un petit fragment de làpida. Fou donat al Centre d'Estudis Contestans BARCELÓ, (1998: 165-167, núm. 23, làm. XXIV a-b) i s'exposa al Museu Arqueològic i Etnològic del Comtat (Cocentaina). La pedra calcària blanquinosa (A 9 x L màxim 18 x G 3~4 cm) conserva signes de quatre línies, potser de la part central del camp d'escriptura. La lletra és un poc tosca, amb *alif* de 3 cm d'alçada. Per les similituds amb altres peces, BARCELÓ (1998: 166-167) data la inscripció en la dècada 450-460 (1058-1068). El text es pot interpretar complet afegint-hi la restauració de les parts perdudes (Fig. 6.b):

[En el nom de Déu, Clement, Misericordiós. | No hi ha divinitat sinó Déu. Mahoma és el missatger de Déu. Va morir | (...) tinga pietat d'] *ell Déu*! | [1][... (de *rabī' o jumādà) l'úl]tim, an[y...* |[2]...ci]*nq*[uanta|[3] i quatre-cents. Amén. Ell és el Senyor dels] *Món*[s] ! |[4].

2.10. Possiblement en la segona meitat del segle passat Jaume Riera Mulet, conegut col·leccionista, polític i veí de Murla, va recollir un fragment de làpida en una pendent del castell de Pop (terme municipal de Tàrbena). El parador actual és desconegut i tal vegada el conserve la família Riera. BARCELÓ (1998: 167-168, núm. 24), que aporta aquests detalls de la troballa, diu que les lletres estan tallades sobre una pedra calcària blanquinosa (A 17 x L 17,5 x G 7,5 cm). La caixa d'escriptura (A 17 x L 15,5 cm) apareix vorejada d'una faixa (2 cm) amb separador de 1 cm.

Només resten cinc línies de l'epígraf primitiu, la primera i l'última quasi il·legibles. La lletra mostra *alif* de 3 cm d'alçada. Les cares de la pedra es veuen molt desgastades pel rodament. BARCELÓ (1998: 166-167) la duu al període 450-460 (1058-1068) perquè guarda semblances amb altres epitafis de la dècada. El text es pot interpretar quasi complet afegint-hi la restauració de les parts perdudes, tot i que no guarda res de la data que hi puga aportar informació segura (Fig. 6.c).

L'epitafi conté *basmala*, *tahlīl*, *va morir Muḥammad... Déu tinga pietat d'ell*!

2.11. El conegut periodista Miquel Badia Marín (Russafa 1919-1995) va trobar –tal vegada a finals dels anys setanta o a tot estirar abans del 1981– el fragment d'una placa amb lletres àrabs entre els enderrocs d'una casa de Benirrama. És la part esquerra d'una pedra arenisca blanquinosa de mesures i

parador desconeguts. Guarda, si encara la té algú, sis línies incompletes i part d'una faixa que li feia de marc.

És l'epitafi d'un home. No ha estat possible, però, determinar-ne l'onomàstic i la data per no conservar-se les mides del fragment. BARCELÓ (1998: 170-171, núm. 27) ha reconstruït el text quasi complet i diu que el mort era fill o nét d'un cert [ʻAbd Al·]lāh però al seu dibuix va reconstruir [Sā]lim (BARCELÓ 1998: làm. XXVIII a). Cal donar per bona la hipòtesi de la restitució (Fig. 6.d) perquè el nom ʻAbd Al·lāh no hi cap. El traspàs succeí un diumenge, 3 del mes lunar de *ḏū-l-Qaʻda*, potser entre el 456 i 464 de l'hègira (1063-1071), datació que –com diu BARCELÓ– ratifica la pregaria «Amén. Ell és el Senyor dels Mons!», típica del regnat d'Iqbāl al-dawla.

2.12 i **2.13**. Aquests dos números són d'epitafis trobats a la ciutat de Dénia (Fig. 8.b), dels quals parlaré quan tracte de la capital de la Taifa.

3. Govern de al-Muqtadir bn Hūd (r. 1076-1081)

Pel que fa a l'epigrafia d'aquesta època, respon a una etapa de les taifes que hom pot qualificar d'esplendorosa i de la qual ens donà una magistral descripció OCAÑA (1983). A l'est peninsular és el moment de l'espectacular epigrafia feta pel rei al-Muqtadir al seu regne de Saragossa, la mostra més evident de la qual es veu al palau de l'Aljaferia i també a Balaguer i altres llocs (OCAÑA, 1983; BARCELÓ, en premsa). I fins i tot a les Balears independents hi ha magnífics exemplars fidels a l'estil denier, dels quals cal esmentar l'epitafi del rei al-Murtaḍà (mort 1084) que es conserva a Itàlia en una església de Pisa (BARCELÓ, 2006 i 2010).

Al centre, només la capital del regne de Toledo, que es va perdre per als musulmans el 1085, conserva 47 inscripcions. Els epitafis del període formen el conjunt d'epigrafia taifa més voluminós i estan tallats sobre columnes, usant en algun moment estries en les lletres (GÓMEZ AYLLÓN, 2006). A l'occident, els abadites del regne de Sevilla –que abastava bona part del sud peninsular des de Portugal a Múrcia– van desenvolupar l'estil de tradició omeia i caracteritzaren els signes per l'alçada i l'estretor (OCAÑA, 1983: 198-202; BARCELÓ i HEIDENREICH, 2014: 261, fig. 13-14). Pel que fa als aftassites del regne de Badajoz, van mantenir també un estil pròxim al cordovès tot i que són pocs els exemplars coneguts (TORRES i MACIAS, 1992; MARTÍNEZ NÚÑEZ, 2013).

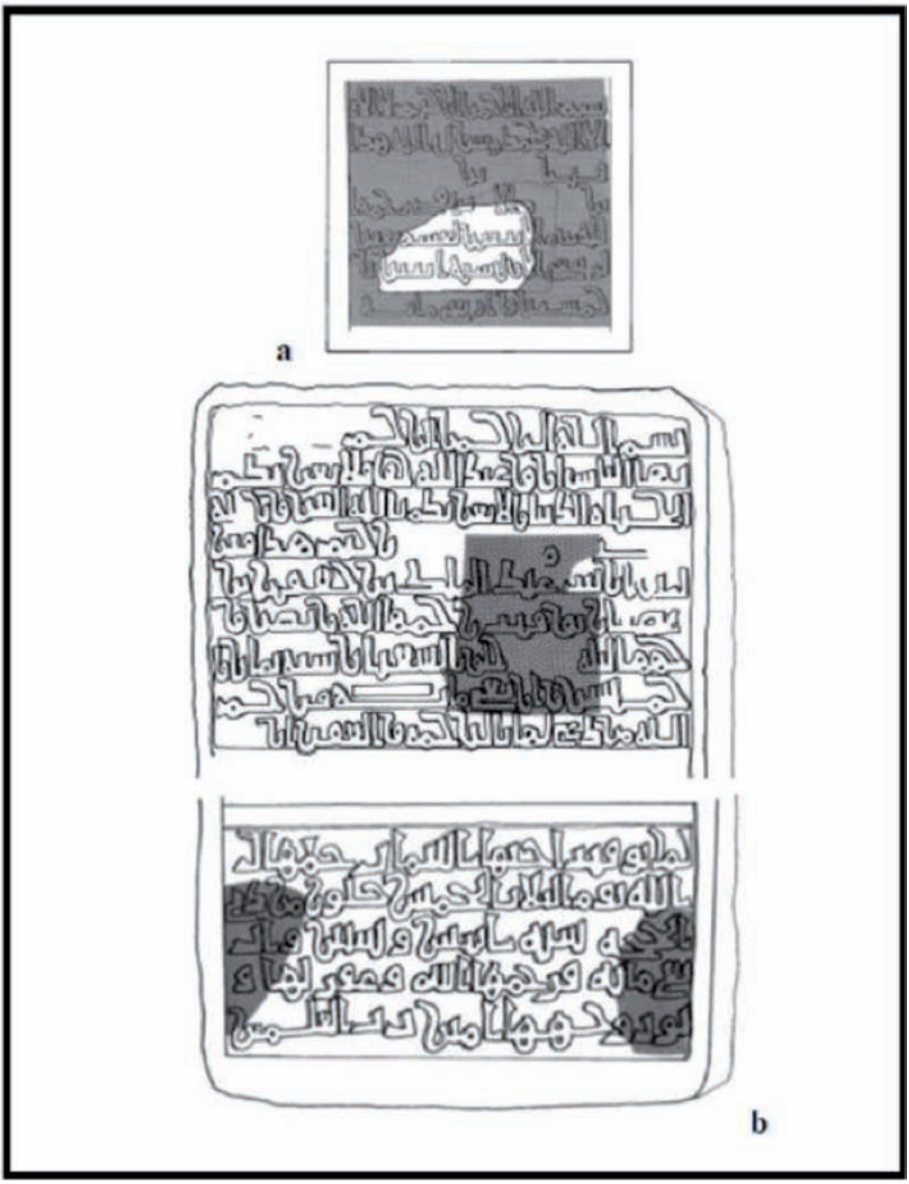

Figura 8

3.1. Ja he citat la publicació que l'Acadèmia de la Història féu, anys després de sa mort, de les anotacions i dibuixos d'inscripcions i antiguitats valencianes (algunes en àrab) de l'alacantí Antonio Valcárcel (1748-1808), Conde de Lumiares. Al terme de Penàguila trobà un fragment de pedra amb restes

de l'inici de tres línies (Fig. 9.a). El dibuix duu l'anotació «Estava en el corral de la masia de Vicente Catalá Partida de Espioca, término y a una legua de Penáguila, y me la llevé a mi casa, donde existe en Alcoy» (MARTÍNEZ NÚÑEZ, 2007: 54-55). Ignore si la peça podrà trobar-se a Alcoi encara o si d'allà passà a alguna altra col·lecció privada, valenciana o de fora del País.

No hi ha referències sobre el tipus de material o les mides, però el dibuix reprodueix una banda de doble soga en el costat de la dreta i restes d'una part inferior ampla sense epigrafia (BARCELÓ, 1998: 173-175, núm. 30).

Era l'epitafi d'una dona el nom de la qual s'ha perdut. Tot i que només conservà el començament de les línies, duu la data de la mort: 10 de *rajab* del 469 (7, febrer, 1077).

3.2. El Servei d'Investigacions Arqueològiques Municipals de València custodia un fragment de làpida –del qual no consta la procedència– que van rescatar dels magatzems del Museu Faller (N. Inv. 1230). No dubta BARCELÓ (1998: 168-169, núm. 25) de la probabilitat que fóra un epitafi rural de la zona nord de la província d'Alacant perquè, d'acord amb l'estructura del formulari emprat i els trets epigràfics que ofereix, el situa a la comarca de la Marina. La peça és un fragment trapezoïdal de l'angle superior dret d'una placa de format rectangular sobre pedra calcària blanquinosa (A 23,5 x L mínim 28 x G 4,5 cm); hi ha restes de faixa de doble marc (3 cm) –que voreja els costats– amb separador (1,5 cm). La caixa d'escriptura (A 20 x L 25) conté cinc línies incompletes i l'altura mitjana d'*alif* és de 3 cm.

Es tracta de l'epitafi de Muḥammad bn Sahl, mort un diumenge d'un dels dos mesos lunars anomenats *rabī'* (Fig. 9.b). BARCELÓ li dóna data entre 450 i 480 (1058-1088).

3.3. Les notes sobre inscripcions romanes valencianes proporcionen alguna vegada informació de les aràbigues, como es comprova llegint l'obra manuscrita del dominic Ribelles que redactà –com el Conde de Lumiares– els primers anys del segle XIX. Tots dos erudits valencians parlen de forma marginal i incompleta de la col·lecció epigràfica que guardava al pati de sa casa d'Oliva el conegut il·lustrat Gregori Maians (1699-1781). Deien que les aràbigues estaven molt maltractades, val a dir fragmentades, o bé que tenien zones esborrades, potser pel material tou del terreny en què estaven gravades.

Afortunadament, malgrat aquestes notícies parcials, s'ha guardat imatge d'una en un dibuix molt esquemàtic de Ribelles. El fragment d'epitafi, de format rectangular, duia quatre línies incompletes i una cinquena (segurament esborrada) a la qual el dibuixant sols va posar-hi puntets (Fig. 9.c).

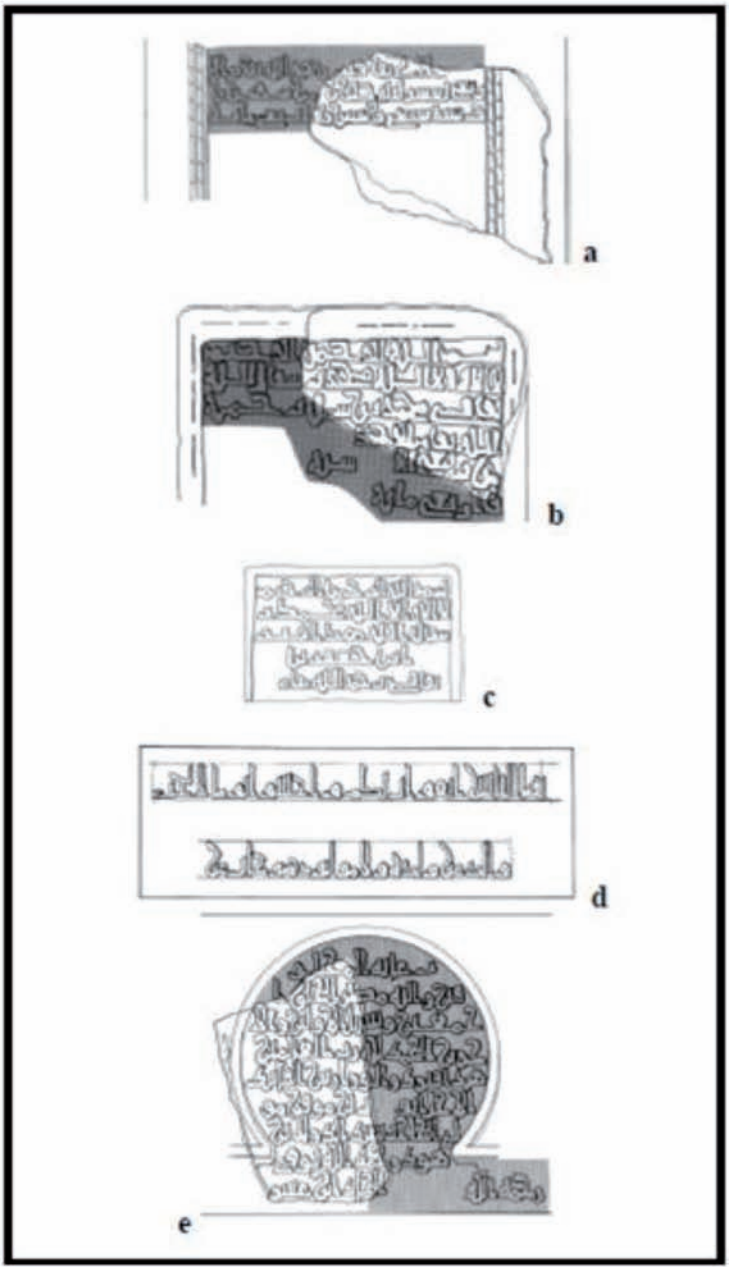

Figura 9

Segons el parer de qui l'ha editat (BARCELÓ, 1998: 169-170, núm. 26), el nexe *lām-alif* permet datar la peça entre els anys 450 i 480 (1058-1088). El

difunt fou un home i del seu onomàstic només es conservava la filiació Ibn Ja'far.

3.4. Tot i que es desconeix la procedència exacta de la peça, cal incloure ací una taula de marbre en dos fragments (A 31,5 x L 206 x G 5,5-6,5 cm) que guarda el Museu Arqueològic Comarcal d'Oriola (N. Inv. E-ISL 1 i 2). Només hi ha una línia d'escriptura (A 10,5 x L 206 cm), amb un *alif* mitjà de 10,5 cm (Fig. 9.d). Conté part del text del versicle de l'Alcorà XXXI, 32 (BARCELÓ, 1998: 227-229, núm. A2). El versicle no es tornarà a trobar als epitafis andalusins fins a la segona meitat del segle XII a Almeria (BARCELÓ, 1990). És, però, una expressió usada (tot i que ara no en queda quasi res) a la làpida trobada a Alcalà de la Jovada datada el 1053 (**2.3**), a més a més de l'epitafi d'un ministre d'al-Muqtadir mort a Dénia l'any 1084 (**3.5**).

Quant a la lletra emprada, BARCELÓ (1998: 228) considera que l'estil cúfic és semblant al que es veu a construccions del regnat d'al-Muqtadir bn Hūd: l'Aljaferia de Saragossa i el palau-castell de Balaguer. Això ha permès a aquesta investigadora datar la peça en la dècada 485-495 (1092-1102). La coincidència en la citació del passatge de l'Alcorà a l'espai denier i l'estil cúfic del regnat dels Hūd duu a considerar la peça com una làpida que podria haver estat tallada a Oriola i no pas a Múrcia que mai estigué ens mans de la dinastia aragonesa. Amb tot, no hi ha res de segur.

3.5. i **3.6**. D'aquestes dues inscripcions tractaré tot seguit a l'apartat de Dénia.

4. Dénia

Els epígrafs coneguts de la capital del regne Taifa es remunten a la segona meitat del segle XI, durant els governs d''Alī bn Mujāhid (1045-1076), al-Muqtadir bn Hūd (1076-1081), qui governà les taifes de Saragossa i Dénia, i del seu fill i successor Munḏir (1081-1091), el qual va controlar, a més de Saragossa, els regnes de Lleida, Tortosa, i la taifa de Dénia, el final de la qual marca l'arribada de les tropes almoràvits l'any 1099 quan la governava Sulaymān bn Munḏir bn Hūd (1091-1100).

BARCELÓ (1998: 48-50, fig. 3c) ha aportat notícies sobre personatges soterrats a la ciutat i els llocs o cementiris que citen les cròniques i diccionaris biogràfics andalusins medievals. GISBERT ha fet un recorregut per les troballes de despulles humanes de l'etapa andalusina a la ciutat i ha completat les

notícies sobre els antics cementiris i necròpolis de la vila islàmica al número 21 d'*AGUAITS* (2004) dedicat a aquestes descobertes arqueològiques. D'inscripcions tenim les dades següents:

2.12 i **2.13**. CHABÀS (1874: 1, làm. 6) dóna notícia i reprodueix una làpida que fou "encontrada en un campo cerca de Denia" i va afegir que malgrat haver estat estudiada "por los mejores arabistas no se ha podido traducir" (CHABÀS, 1874, 1: 290). LÉVI-PROVENÇAL (1931: XVI, nota 1) tot sospitant-ne el caràcter funerari no l'edità però en donà les mides (A 42 x L 57 x G 3 cm) i n'assenyalà les línies: dalt nou i baix cinc, enquadrades. CHABÀS (1874: làm. 6) va publicar la litografia que feu Nicolàs Sanchis tot basant-se en un dibuix de Domingo Llorens i Cervera. A més d'aquesta imatge, *Lo Rat Penat*, institució de la qual fou membre el docte canonge, guarda una fotografia de l'època. Ara es troba en parador desconegut, però potser algú la té a sa col·lecció.

D'acord amb la interpretació feta BARCELÓ, (1998: 172, núm. 28-29), es tracta d'un epitafi que recull el traspàs de dues germanes, filles d'un home anomenat 'Abd al-Malik bn Ja'far: una va morir el 458 (1066) i l'altra, de nom Asmā', quatre anys després (1070). Ambdós epitafis mostren l'epigrafia i el formulari que s'usà durant el govern del príncep 'Alī, fill de Mujāhid al-'Āmirī, el fundador de la taifa (Fig. 8.b).

3.5. L'erudit i ben conegut historiador francès Édouard Gautier d'Arc (1799-1843), que va exercir el viceconsolat del seu país a Nàpols i Grècia abans de ser cònsol a València i a Barcelona durant les primeres guerres carlines (1833-1840), es dugué de Dénia una làpida completa. Des d'Egipte, on va arribar el 1840, envià a la Société de Géographie de París una nota publicada al seu *Bulletin* avisant de la traducció «d'une inscription coufique gravée sur un marbre que M. Gauttier D'Arc a rapporté de Dénia (Espagne), et dont il a offert une empreinte au musée de la Société» (*Bulletin de la Société de Géographie* 1842: 281). Aquell mateix any el cònsol va regalar la peça al rei de França Lluís-Felip d'Orleans (1830-1850) amb transcripció i traducció de l'arabista Reinaud (LÉVI-PROVENÇAL, 1931: 183-184; 1949). El Museu del Louvre (París) conserva aquesta làpida de marbre blanc (A 53 x L 61 x G 6 cm) (BARCELÓ, 1998: 176, núm. 31); res no he pogut esbrinar, però, sobre el parador de l'empremta o còpia donada a la Société de Géographie.

Com altres exemplars taifes, voreja el camp d'escriptura (A 53 x L 60 cm) una faixa exterior (2,5 cm als laterals). Els signes es caracteritzen per tenir forma arrodonida i algú pel remat final en forma foliada; no n'hi ha paral·lels

a la Península (Fig. 10). El camp epigràfic presenta multitud de petits redolins i botons florals que omplin quasi tots els buits entre les lletres. La peça ha patit colps, amb pèrdua de l'angle superior a l'inici de les línies 1 i 4 i danys per la caiguda continuada d'aigua (potser de pluja) que sols afecten la part dreta, a més d'un altre colp al centre del marc en el costat inferior.

Figura 10

És l'epitafi d'un *mušrif* o almoixerif de nom Abū ʻĀmir Muḥammad bn ʻĀmir bn Ḏurwa al-Jīzī, patronímic que podria posar-se en relació amb l'Egipte d'època fatimí i amb l'espai de Gizeh. Es sospita que l'ascendència egípcia podria estar justificada perquè el difunt estava encarregat de la duana de Dénia

(BARCELÓ, 1998: 176-177). Malgrat els altres càrrecs que va tenir en vida, com ara el de secretari (*kātib*) i ministre (*wazīr*), res no en diuen les cròniques. El contingut que ofereix és molt ample i llarg, puix van utilitzar 17 línies a les quals es recull *basmala*, Alcorà XXXI, 32-34, «aquesta és la tomba», nom i càrrecs del mort, diverses pregàries i la data de la mort el 477 (1084), que col·loca la vida del personatge sota el govern dels dos Hūd de Saragossa, al-Muqtadir i el seu fill Munḏir.

3.6. Una inscripció, descoberta en un camp de Dénia a les primeries del segle XIX, fou regalada l'any 1894 pel fill del propietari al poeta de la Renaixença en Víctor Balaguer. Es conserva al Museu Víctor Balaguer (N. Inv. 1744) –que exposa els objectes recollits pel conegut literat– en Vilanova i la Geltrú (Barcelona). La peça pertany al costat esquerre de la part central d'una placa de marbre blanc de la qual n'és un fragment (A 16,5~20,2 x L 32,5 x G 3,9 cm). El camp epigràfic, que ocupa tot l'espai interior d'un arc simbòlic de ferradura (A 20,2 x L 32,5 cm), no ha patit danys greus i conserva nou línies d'escriptura amb altura mitjana d'*alif* de 3,2 cm. BARCELÓ (1998: 184-186, núm. 36) col·loca la data de la inscripció entre els anys 525 i 535, és a dir 1131 i 1140 (Fig. 9.e) i diu que el Museu de l'Almodí de Xàtiva guarda una fotografia antiga (de José Saburit Ferrer).

He recollit ací aquest epitafi la data del qual ultrapassa la fi de la taifa perquè el difunt fou un esclau (*mawlà*), ministre (*wazīr*) i general (*qā'id*) de Sulaymān bn Munḏir bn Hūd, conegut pel títol de Sayyid al-dawla, senyor de la taifa de Saragossa (1091-1100), Lleida, Tortosa, a més a més de Dénia (1091-1092). El tipus de lletra, semblant a dues làpides trobades a Almeria (de 1131 i 1133), i l'ús de l'arc simbòlic de ferradura deixa oberta la possibilitat que Dénia potser va influir decisivament entre els nouvinguts nordafricans en la nova decoració i distribució dels epitafis.

Cal recordar ara que el camp epigràfic col·locat a l'interior d'un arc cec de ferradura potser s'instal·là a la taifa de Dénia com una moda d'influència externa, tal vegada seguint l'exemple de Kairouan (Tunísia), centre religiós de molta importància. Des de mitjan segle XI s'hi usaven columnes per indicar la tomba, decorades amb un arc cec de ferradura a l'interior del qual es tallava el text funerari. És el mateix decorat i disposició que s'observa a l'epitafi del rei al-Murtaḍà (1076-1094). Fou el governador nomenat per ʻAlī Iqbāl al-dawla sobre Mallorca i el seu pare ocupà el mateix càrrec en nom de Mujāhid de Dénia. Quan la taifa alacantina passà als Hūd de Saragossa es va fer independent a les Illes.

Agraïments

A l'arqueòleg de la Vila Joiosa, Antonio Espinosa Ruiz, per les notícies i fotografies de la peça de l'Almiserà (1.3). A l'amic i arqueòleg Josep Vicent Lerma, del SIAM de Valencia, per la notícia de *Lo Rat Penat* (**2.12, 2.13**). A la colega i amiga doctora Ana Labarta per les fotografies de la làpida d'Alcalà de la Jovada (**2.3**) i a l'il·lustríssim En Honorat Ros, de l'AVL, per la seua amable mediació a la consulta.

Bibliografia

Acién Almansa, M. (1999) «Del estado califal a los estados taifas. La cultura material», dins *Actas del V Congreso de Arqueología Medieval Española*, Valladolid, Junta de Castilla y León, V, pp. 493-513.

AGUAITS. Revista d'investigació i assaig, 21, 2004, «Dossier: Els cementeris islàmics a la Marina Alta. Segles XI-XVI», CASTELLÓ, Josep, coord., Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, pp. 9-142.

Aguirre Sádaba, F.J. (1994) *Aḥmad b. Mugīṯ al-Ṭulayṭulī (m. 459/1067). Al-muqnī' fī 'ilm al-šurūṭ (Formulario notarial)*, Madrid.

Azuar Ruiz, R. (1989) *Denia islámica. Arqueología y poblamiento*, Alacant.

Azuar Ruiz, R. (2013) «Panorama de la Arqueología reciente del noreste de Tudmir», *Tudmir. Revista del Museo de Santa Clara* 3, pp. 50-73.

Barceló, C. (1984) «Avance para un corpus de inscripciones árabes valencianas», *Saitabi* 34, pp. 55-73.

----- (1990) «Estructura textual de los epitafios andalusíes (siglos IX-XIII)», dins *Homenaje a Manuel Ocaña Jiménez,* Còrdoba, pp. 41-54.

----- (1998) *La escritura árabe en el País Valenciano. Inscripciones monumentales*, 2 vols, València.

----- (2006) «Un epitaffio islamico proveniente da Maiorca portato a Pisa come trofeo di guerra?», *Quaderni di Studi Arabi. Nuova Serie* 1, pp. 55-68.

----- (2007) «Epitafio islámico», dins Company, X. I V. Pons I J. Aliaga comissaris, *Exposició La Llum de les Imatges. Lux Mundi. Xàtiva*, València, Generalitat Valenciana, pp. 46-47 [fitxa 6 del catàleg].

----- (2010) «L'epitafi del rei mallorquí Ibn Aglab conservat a Pisa», *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 66, pp. 279-298.

----- (en premsa) «Epígrafe hūdí de la Azuda de Tarazona», dins *Mainake. Ho-*

menaje al profesor Manuel Acién Almansa, Málaga, Diputación de Málaga / Universidad de Málaga.

----- i R.V. Gomes i M.V. Gomes (2011) «Estela funerária epigrafada, do ribāt da Arrifana (Aljezur)», dins Tente, C. i M.V.Gomes i R.V. Gomes ed., *Cristãos e Muçulmanos na Idade Média Peninsular. Encontros e Desencontros*, Navarra, pp. 147-156.

----- i A. Heidenreich (2014) «Lustrewares made in Abbadid Taifa of Seville (11th century)», *Muqarnas* 31, pp. 245-276.

----- i E. López Seguí (2006) «Estela funeraria del siglo XI y el crecimiento urbano de Elche (Alicante)», *MARQ, Arqueología y Museos* 1, pp. 69-83.

Bulletin de la Société de Géographie [Deuxième Série 17] 37 núm. 97-102 (1842), p. 281.

Chabàs, R. (1874) *Historia de la ciudad de Denia*, 2 vols, Dénia.

----- (1888) «Inscripción arábiga», *El Archivo* 3, pp. 42-43.

----- (1893) «Benimassot», *El Archivo* 7, p. 341.

Cortés, J. (1980) *El Corán*, trad., Barcelona, Editora Nacional.

Epalza, M. de (2001) *L'Alcorà*, trad., Barcelona, Proa.

Espinosa Ruiz, A. i M. Sellés Cano, C. Bonmatí Lledó i Mª J. Marí Molina (2007) *Veus de la Història*. *Catálogo*, La Vila Joiosa, Ajuntament.

García Gandía, J. R. (2005) «Territorio rural islámico en la Marina Baixa», dins León, J. M. G. i A. Espinosa Ruiz, eds.,*1as Jornadas sobre la actualidad del patrimonio arqueológico y etnográfico de la Marina Baixa. Altea, 2004*, Elx, Universidad Miguel Hernández, pp.11-15.

Gisbert Santonja, J. A. (1993) «Daniya y la Vila de Dénia. En torno al urbanismo de una ciudad medieval», dins *Urbanismo Medieval del País Valenciano*, Madrid, pp. 65-104.

Gómez Ayllón, E. E. (2006) *Inscripciones árabes de Toledo: época islámica* (memòria de doctorat dirigida pel doctor J. A. Souto), Madrid.

Guichard, P. (1985) «El Islam alicantino», dins *Historia de la Provincia de Alicante*, Alacant, III, pp. 57-167.

Labarta, A. i C. Barceló i E. Ruiz (1995) «Cuatro epitafios cordobeses del año 1011», *Al-Qanṭara* 16, pp. 151-161.

Lévi-Provençal, E. (1931) *Inscriptions arabes d'Espagne*, Leiden-Paris.

---- (1949) «Sur une inscription arabe de Denia», *Al-Andalus*14.1, pp. 183-186.

Martínez Enamorado, V. (2006) «Una inscripción funeraria andalusí procedente de Alcoy», *Recerques del Museu de Alcoi* 15, pp. 161-164.

----- (2009) «Inscripciones árabes del Comtat", dins *Els musulmans al Comtat 1609-2009. 400 anys de l'expulsió*, Alacant, Centre d'Estudis Contestans.

Martínez Núñez, M. A. (2001) «Estelas funerarias de época califal aparecidas en Orihuela (Alicante)», *Al-Qanṭara* 22.1, pp. 45-76.

----- (2013) *Epigrafía árabe del Museo Arqueológico Provincial de Badajoz*, Badajoz.

----- i I. Rodríguez Casanova i A. Canto García (col·laboradors) (2007) *Epigrafía árabe. Catálogo del Gabinete de Antigüedades*, Madrid, RAH.

Monferrer Sala, J. P. i E. Salinas Pleguezuelo (2009) «Epígrafe con epitafio de una 'virgen' del califa al-Ḥakam II», *Anales de Arqueología Cordobesa* 20, pp. 491-498.

Ocaña Jiménez, M. (1964) *Repertorio de inscripciones árabes de Almería*, Madrid-Granada, CSIC.

----- (1970) *El cúfico hispano y su evolución*, Madrid, IHAC.

----- (1983) «La epigrafía hispano-árabe durante el período de taifas y almorávides», dins *Actas del IV ColoquioHispano-Tunecino, Palma de Mallorca, 1979*, Madrid, IHAC, pp. 197-204.

Rosselló Bordoy, G. (1975) «Corpus balear de epigrafía árabe», *Mayurqa*13, pp. 5-68.

----- (1985) *Notas para un estudio de Ibiza musulmana*, Eivissa.

Rubiera Mata, M.J. (1985) *La Taifa de Denia*, Alacant.

Sanchis Sivera, J. (1922) *Nomenclátor Geográfico-Eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia*, València.

Sarnelli Cerqua, C. (1964) «La vita intellettuale a Denia alla corte di Muǧāhid al-'Āmirī», *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, 14 (*scritti in onore di Laura Veccia Vaglieri. Parte II*), pp. 597-622.

Torres, C. i S.A. F. Macias, comissaris (1992) *Portugal Islâmico. Os últimos sinais do Mediterrâneo*, Lisboa.

Valcárcel Pío De Saboya, A. (Conde de Lumiares) (1852) *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia*, por Antonio Delgado y Hernández, Madrid, RAH.

Vernet, J. (1963) *El Corán. Traducción, introducción y notas*, Barcelona.